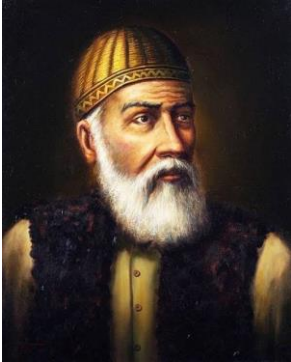

Həyat və yaradıcılığı

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan şeirin ən böyük nümayəndəsi Füzulidir, özünəqədərki Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının müxtəlif dillərdə yaratdığı zəngin mədəniyyəti diqqətlə öyrənən, mühitini həmin mədəniyyətin ziyası altında müşahidə edən sənətkar zəngin və çoxcəhətli bir irs yaratmışdır. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində Şərqlə şeirin müxtəlif şəkllərində əlçatmaz bədii xüsusiyyətlərə malik əsərlər yaradan Füzuli, hər şeydən əvvəl, dərin humanizmi ilə seçilir. Onun əsərlərində XVI əsrin birinci yarısının həyatı demokratik mövqedən əks olunmuşdur. Ana dilini dərindən sevən şair bu dildə "nəzmi-nazik" yaratmaqla böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Onun əsərləri həyata, insana dərin məhəbbətin ifadəsidir. Bu əsərlərdə xalqın nəcib qəlbi, müqəddəs arzuları əks olunmuşdur. Bu əsərlər Azərbaycan xalqının əvəzolunmaz məsnəvi sərvətidir.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli təxminən 1494-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla qəsəbəsində anadan olmuşdur.

Şairin mənsub olduğu ailə XV əsrin axırlarında Azərbaycandan İraqa köçmüş minlərlə ailələrdən biri idi. Atasını Süleyman dövrünün qabaqcıl, ayıq şəxslərindən olduğundan oğlunun təlim-təربiyəsinə xüsusi diqqət yetirir. Füzuli artıq məktəbdə oxuduğu vaxtlarda aşıqanə qəzəllər yazır. Yaşa dolduqca elmləri öyrənməyin zərurətini anlayır, humanitar və dəqiq elmləri öyrənir. Tibbi, fəlsəfəni, astronomiyani, riyaziyyatı, məntiqi və başqa elmləri mükəmməl mənimsəyir. O, mükəmməl təhsil əldə etmək üçün, heç şübhəsiz, Kərbəla mühiti ilə kifayətlənməmişdir. Hillədə, Bağdadda da olmuşdur. Onun Xacə Rəhmətullah və ya Həbibidən dərslər alması, onlardan birinin qızına aşıq olması haqqındakı fikirlər, əlbəttə, rəvayət olaraq qalır. Atasının müfti olması fikri də inandırıcı görünməyərək dəlillərlə təsdiqlənir.

Füzulinin dövrünün görkəmli ziyalılardan biri kimi tanındıqda Mövlana Füzuli, yaxud Molla Füzuli adı ilə məşhurlaşmış, dini idarələrdən birində qulluq edərək maaş almışdır. "Ruzi yeyənək alirəsulun qapısında" qeydi bunu təsdiq etməkdədir. Lakin bu maaş sonralar kəsilmiş, şair vəzifədən kənar edilmişdir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq bunu Füzulinin din xadimləri və mövhumat əleyhinə yazdığı şeirlərlə, onun dünyagörüşünün dinə zidd cəhətləri ilə əlaqələndirirlər. "Mən kiməm? - Bir fəqiri-bisəru pa" misrası ilə başlayan qəsidədə və başqa əsərlərində buna aydın işarələr vardır.

Füzulinin həyat və yaradıcılığının ilk dövrləri Bağdad və Kərbəla da daxil olmaqla İraqi Ərəbin Səfəvilər hakimiyyətinə tabe olduğu illərə düşür. Bu, 1534-cü ilə, şairin 40 yaşına qədər davam etmişdir. Həmin illərdə Füzulinin nisbətən sakit, rahat yaşadığı güman olunur. Lakin Səfəvi hakimlərinə həsr edilmiş əsərlərin azlığı göstərir ki, Füzuli ilə Səfəvi xanədanı arasında o qədər yaxın əlaqələr olmamışdır. Düzdür, ilk irihəcmli əsəri olan "Bəngü Badə" poemasını Şah İsmayıl həsr etmiş, bəzi Səfəvi əmirlərinə tək-tük qəsidələr yazmışdır. 1534-cü ildən sonra Sultan Süleymana, Ayas paşaya, Cəfər bəyə və başqa türk hökmdar və əmirlərinə yazılmış çoxlu qəsidələr, məktublar daha artıq diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə Füzulinin mövcud həyatdan, insanlardan narazılığı da güclənir. Feodal üsuli idarəsinin eybəcərliyi, hakim təbəqələrin məsnəvi yoxsulluğu, cahilliyi haqqında kəskin inkaredici əsərlər yazır. "Şikayətnamə", "Leyli və Məcnun", "Padşahi-mülk", "Ənisül-qəlb", "Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma" kimi feodal gerçəkliyini ehtirasla inkar və ifşa edən əsərləri məhz bu vaxt yaranır. Özü ilə mühit arasındakı ixtilafı, düşmənçiliyi də şair bu vaxtlar daha aydın dərk edir. Məhz bu vaxtlarda şairdə vətəninə tərklənmək fikirləri oyanır.

Füzuli hicri 963 (miladi 1556)-cü ildə taun xəstəliyindən Kərbəlada vəfal etmiş, orada da dəfn olunmuşdur. Bu tarixi onun yaxın dostu və müasiri Əhdi Bağdadi öz təzki-rəsində göstərmiş, başqa mənbələr də təsdiq edirlər.

Füzuli çox erkən yaradıcılığa başlamışdır.

Seyti-fəsa-hət ilə sözü-m tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tifi-zəbun hənuz.
Buyi-xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nafeyi-vü-cuddə bir qətrə xun hənuz.

Azərbaycanca divanının dibaçəsində yazdığı bu qitə ilə şair çox erkən, uşaq yaşlarından şair kimi məşhur olduğunu göstərmişdir. Füzuli 40 ildən çox bədii yaradıcılıq sahəsində çalışmış, qarşısına qoyduğu "türk dilində nəzmi-nazik yaratmaq", onu namərbutluq və nahəmvarlıqdan təmizləmək vəzifəsinin öhdəsindən dahiyənə bir ustalıqla gəlmişdir. Bu mütəfəkkir şair qələmini demək olar ki, bütün janrlarda sınımış, çoxlu miqdarda epik və lirik, mənzum və mənsur, elmi və bədii əsərlər yaratmışdır. Doğma Azərbaycan dilinə üstünlük verən, ən mühüm əsərlərini bu dildə yazan şair üç dildə yüksək sənət nümunələri yaratmışdır. Bütün janrların imkanlarından istifadə edən sənətkar humanizmin, gözəlliyin ehtiraslı təbliğatçısı, şərin, eybəcərliyin güclü inkarçısı olmuşdur. Onun ədəbi irsinə azərbaycanca "Divanı", farsca "Divanı", azərbaycanca, farsca, ərəbcə qəsidələrdən ibarət "Divanı", "Leyli və Məcnun" aşiqanə romantik poeması, "Bəngü Badə", "Yeddi cam" alleqorik poemaları, "Şikayətnamə" də daxil olmaqla məktubları, "Səhhət və Mərz", "Rindü Zahid" adlı farsca yazılmış alleqorik, ictimai-fəlsəfi nəsr əsərləri, "Hədiqətüs-süəda" kimi türkcə nəsr əsəri, "Hədisi ərəbain tərcüməsi", "Mətləül etiqa-d" kimi ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsəri daxildir. Şairin lirik şeir divanlarında qəzəl janrı üstünlük təşkil etsə də, qitə, rübai, tərki-bənd, tərcibənd, müsəddəs, müxəmməs, mürəbbə kimi şeir şəkillərinə də biganə qalmamışdır. Bu əsərlər XVI əsrin birinci yarısının obyektiv poetik salnaməsidir. Xalq nöqtəyi-nəzərindən təsdiq və inkarıdır. Həmin keşməkeşli, qanlı-qadalı dövrün yeri-göyü titrədən fəryadı, daşa can verən məhəbbəti, aləmi yandırıb külə döndərən qəzəb və nifrətidir. Bu əsərlər Azərbaycan bədii fikrinin Nizamidən sonra bir də ucaldığı əlçatmaz zirvədir. Bu əsərlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi dünyanı heyrətə salmağa qadir olan dühasının, ağıllının, adı insan idrakının qavramayacağı duyğular aləminin ölməzlik və əbədiyyət heykəlidir.

Füzulinin zəngin ədəbi irsində qəzəl janrı mühüm, aparıcı yer tutur. Azərbaycanda ana dilində yaranan qəzəlin ən kamil nümunələrini Füzuli yaratmışdır. Bütün tədqiqatçılar Füzulidən danışanda bu janrın onun yaradıcılığında tutduğu müstəsna mövqeyi qeyd etməyi özlərinə borc bilirlər. Füzuli özü də divanının dibaçəsində qəzəl janrının əhəmiyyətindən, özünün bu janra müraciətinin səbəblərindən bəhs edir. Nəzər sahiblərinə səfa bağışlayan, hünər bağçasının gülü olan bir şəkil kimi onu tərifləyir. Şairə görə, qəzəl ceyranını ovlamaq asan deyildir, qəzəli inkar edənləri ürfan sahibi saymaq olmaz. Şairin qüdrətini bildirən, nazimin şöhrətini artıran qəzəldir. Qəzəl hər məclisin zinəti, ağıllı adamların sənətidir. Adam gərək elə qəzəl desin ki, o, zəmanədə məşhur olsun. Onu oxumaq, yazmaq asan olsun. Bütün bunları nəzərə alan sənətkar yazır:

Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi-n et cümlədən ixtiyar.

Füzulinin qəzəllərində panteist fəlsəfi baxış mühüm yer tutur. Bu, onun qəzəllərinin fəlsəfi əsasını təşkil edir. Füzulinin qəzəllərindəki məhəbbət nə qədər real, həyati, dünyəvi olsa da, onu sufizmin həyata və insana fəlsəfi baxışından ayırmaq mümkün deyildir. Sufizm Füzuli məhəbbətini

insandan, dünyadan ayırmır, onun məhəbbətinin humanist insani məzmununu rədd etmir. Füzuli qəzəllərində real insani duyğular əsas təşkil edir.

Füzulinin qəzəllərindəki məhəbbətin sufi-panteist xarakteri, bu eşqin Məcnun məhəbbəti ilə bağlılığı, yaxınlığı yenə də Füzuli şeirindəki məhəbbətin sufizmlə bağlı olduğunu göstərir. Hətta "Məni candan usandırdı" qəzəlində ayrı-ayrı kiçik işarələr bu gözəl və dərin məzmunlu qəzəlin sufi-panteist fəlsəfi mahiyyətini sübut edir. "Şəbi-hicran", "Füzuli rindü şeydadır" kimi qeydlərlə bərabər aşağıdakı beyt də şeirin ürfani-fəlsəfi ruhunu təsdiq edir.

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Füzulinin qəzəllərində hüsn, eşq, zöhd, mülkü mal tematikanı müəyyənləşdirən əsas ünsürlərdir. Hüsn ilə eşq bir-birini müəyyənləşdirir. Sevgili, məşuqə gözəlliyi, hüsnü təmsil edir. Hüsn nə qədər çoxdursa, eşq də o qədər artıqdır. Sevgilinin gözəlliyi Füzulinin qəzəllərində hüdudsuzdur. Bu gözəllik insanı heyrətə salır, lal edir, fələkləri yandıran ahlar çəkməyə, bahar yağışları kimi gözündən yaşlar axıtmağa, Məcnun kimi səhralara düşməyə səbəb olur. Günəş özü belə onun camalına tamaşaya can atır.

Sübh salıb mah rüxündən niqab,
Çıx ki, təmaşayə çıx afitab.
Riştəyi-canım yetər, el bir gireh,
Salma səri-zülfi-səmənsayə tab.
Məst çıxıb salma nəzər hər yana,
Görmə rəva kim ola aləm xərab.
Kəsmə nəzər canıbı-üşşaqdən.
Naley-i-dilsuzdən et ictinab.

İnsana, onun hüsnünə vurğunluq Füzuli qəzəllərinin canıdır. Füzuli məşuqənin gözəlliyindən daha çox aşıqın həsrətini, kədərini, qəmimi, ahını, göz yaşını qələmə alır. Bütün İntibah dövrü Şərqiyyənin qabaqcıl humanist ziyalıları təmsil edən Füzuli qəhrəmanı qeyri-adi dərəcədə kədərli, qəmlidir. Zamanın bütün kədəri, dərdi, ahı, naləsi onun ruhuna hopmuşdur. Onun ahlardan fələklər od tutub yanır, lakın "balaca" bəxt şamı yanmır. Onun əfğanından camaat oyanır, lakin yatmış qara bəxti oyanmır.

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanim,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Füzulinin ədəbi irsində başqa janrlarla bərabər qəsidə şəkli də mühüm yer tutur. Şair ərəbcə, farsca və azərbaycanca yazdığı qəsidələri ayrıca bir divan şəklində tərtib etmiş, ona ayrıca dibaçə yazmışdır. Füzuli əsərlərinin 5 cildlik akademik nəşrində IV cild bütünlüklə qəsidələrdən ibarətdir. Burada Füzulinin 48 azərbaycanca, 30 farsca, 12 ərəbcə qəsidəsi vardır. Qəsidələrini 3 dildə yazmasına baxmayaraq, şair ana dilinə bu sahədə də üstünlük vermişdir. Qəsidələr divanının dibaçəsində Füzuli qəsidə şəklinə nə üçün əhəmiyyət verdiyini izah edərək yazmışdır:

Məsnəvi üsuli, qəzəl sənəti
Qazanmış olsa da aləmdə şöhrət,
Lakin bir eybi var: ifratla, təfrit
Nə onda dad qovmuş, nə bunda ləzzət.
Təkcə qəsidədir hər xeyir işdə
Cilvələr saçaraq sayılır sənət.

Şairin qəsidələri onun əlaqələrini, münasibətini, dünya və insan haqqındakı düşüncələrini öyrənmək üçün əlavə olaraq zəngin material verir. Bunlar ancaq mənqəbələr, mədhiyyələr deyildir. Mütəfəkkir şair burda da aşıq, alim, insan Füzuli olaraq qalır. Özü, əsri, dostları, düşmənləri, sevincləri, ağrıları haqqında danışır. Zəmanəsi ilə münasibətindəki kölgəli cəhətlərə toxunur. Farsca və ərəbcə qəsidələrində dini-mənqəbəvi motiv daha güclüdür. "Ruzi yeyənək ali-rəsulun qarısında" deyən şair üçün bu gözlənilməz deyildir. Lakin bir həqiqət aydındır ki, Məhəmmədin, Əlinin, Hüseynin mədhinə həsr edilmiş şeirlərdə mövzu, motiv, əsərin yazılmasına səbəb dini-mənqəbəvi səciyyə dəşisa da Füzuli azadfikirli humanist sənətkar olaraq qalır. Məhəmmədə həsr etdiyi şeirdə belə həqiqətpərəst, məğrur, mühitə düşmən bir şair olduğunu bildirərək yazır:

Müdam puç sözə etmiş təbiətim nifrət,
Yaratmışam sözümün hər birində bir mənə,
Zəmanə fitnəsinə adət elmişəm, nə edim.
Edər zəmanəyə tabe adamları dünya.
Könül həqiqətə daim cahanda talibdir,
Məcəz qeydinə bağlanmağa verərmü riza?

Füzulinin qəsidələrində nikbinlik sevincə, şadlığa çağırış motivləri çox güclüdür. Bahariyyələrində, qış fəslini təsvir edən bir sıra girişlərində şair ehtiraslı bir şəkildə insanı sevinməyə, şadlanmağa səsləyir. Rüstəm paşanın mədhinə həsr olunmuş qəsidədən aşağıdakı parça bu cəhətdən maraqlıdır.

Yenə açıldı gülü qıldı cahanı xürrəm,
Çəmənərayı-vücuda oldu güli-bağı-ədəm...
Dəm bu dəmdir bu dəmi xoş görəgör, ey arif,
Anma İsa dəmini, urma keçən dəmdən dəm.
Səbzəxiz oldu həvadən ölülər toprağı,
Səbzə hər lövhi-məzarə bu xəti qıldı rəqəm
Ki, neçün gəflət ilə fövt ola bır mövsim kim,
Ola ondan dirilər tək ölülər həm xürrəm.
Xaki-Cəm üzrə çıxıb lalə, dutub camını der
Ki, kimin var isə bir cami, bu gün oldur Cəm.

Füzulinin sənətkar həssaslığı, insan harayı bütün qəsidələrində hiss olunur. Bəzən şair dövrünün hadisələrinə biganə qalmaq istəyir, ancaq bacarmır.

Kaş bağrımı qəza su edə göz yaşı üçün
Çəsmətək durmuyuban çün məni giryan eylər.
Kaş cismimi fələk daş edə, bidadə dözəm.
Mədəni-ləl kimi çün cigərim qan eylər.

Füzulinin qəsidələri məzmun və formaca rəngarəngdir. Rədiflər, qafiyələr, bənzətmələr bir-birindən əlvan və gözəldir. Bəzən həyat həqiqəti həddindən artıq romantik boyalara bürünür, ürfani-fəlsəfi məzmun alır, bəzən alleqoriya işə salınır, bəzən də daha açıq-aydın, anlaşılan, təbii bir axarla şeirə çevrilir. "Su", "Gül", "Xəncər", "Qələm", "Eylər" rədifli qəsidələrdə romantik obrazlar daha güclüdür. Belə şeirlərdə Füzuli qəzəllər müəllifi Füzuliyə daha çox yaxınlaşır. Bu qəsidələrdəki əzəmi, qanadlı şeiriyyəti ancaq yüksək poetik zövqə malik olanlar duya bilərlər.

Saçma, ey göz, əşkdən könlümdəki odlara su
Kim, bu dəklü tutuşan odlara qılmaz çarə su.
Qəm günü etmə dili-bimardən tiğın diriğ,
Xeyrdir vermək qaranqu gecədə bimarə su.
Mən ləbin müştəqiyəm, zühhad Kövsər talibi,
Netəkim məstə mey içmək xoş gəlir, huşyarə su.
Dəstbusi arizusundən gər ölsəm, dustlar,
Kuzə eylin toprağım, sunun onunla yarə su.

Füzuli lirik şeirin qitə, rübai, müxəmməs, müsəddəs, tərkiqbənd, tərziqbənd janrlarında da gözəl sənət əsərləri yaratmışdır. Hər bir janrın tələblərinə uyğun olaraq əsrindən, özündən, xeyirlə şərin qarşılıqlı münasibətindən söz açmışdır. Qitələrdə bir çox məsələlərə toxunan Füzuli konkretliyə daha çox meyil edir. Burda mətləb də, ifadə də müəyyəndir, aydındır. Fikir, ideya ehtiraslar təlatümünə, sonu görünməyən ümmanlara çevrilir. Füzuli yaradıcılığı böyük bir ümmana bənzədilsə, "Leyli və Məcnun" poeması ilə qəzəllər bu ümmanın özü, bütün qalan janrlar da, o cümlədən qitə şəklində yazılan əsərlər bu ümmanın girintili-çıxıntılı sahillərinə oxşadıla bilər. Daha çox şəxsi janr olan, konkret bir mətləbə həsr edilən, adına uyğun olaraq elə bil ki, hər hansı bir əsərin parçası kimi işlənən qitələrdə şairin mövzusu rəngarəngdir. Şair gah var-dövlət toplamaq əleyhinə çıxır, cəmi-mal ilə fəxr edənləri başa salır ki, mal-dövlət nə qədər çox olsa, insanı "bargahi-qürbdən" o qədər uzaq eyləyər. Gah surətə, zahirə aldanan zahiri parıltının fikrini çəkənlərə xəbərdarlıq edir ki, bu keyfiyyət idrak, ağıl aynasının pasdan təmizlənmədiyini göstərir. Gah fitnə-fəsad əhlinə elm öyrətməyin zərərindən söz açır. Füzuliyə görə fəsad əhlinə elm öyrətmək cəllad əlinə qılnc verməkdir. Ona görə də

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrarə elm,
Qılma əhli-məkrə təlimi-məarif, zinhar

deyərek xəbərdarlıq edir.

Füzulinin qitələri sayca az olsa da, məzmun, fikir baxımından zəngindir. Bunların hər birində şair yeni bir məsələyə toxunur, öz qənaətini bildirir. Şair burda fəryad qoparmır, təlatümlü ümmana çevrilir, müdrik bir müəllim kimi əsrinin adamları ilə söhbət edir, həqiqəti aydınlaşdırmağa, səhvləri göstərməyə çalışır. Burda zalımın, cahilin, arifin, fazilin, vəzirin, aşıqın, tamahkarın, sufünün, doğru və əyriyənin, müddəinin, münəccimin, rəmmalın - hər kəsin öz payı vardır. Burda qəzəllərdə gördüyümüz

misilsiz sənətkarlıq, kürreyi-ərzi titrədə bilən romantik fəci məzmun, aydın konkret, sərhədi müəyyən olan fikirlərlə əvəz olunur. Bu qitələrin hər birində müdrik Füzulini görmək mümkündür.

Rübailərində Füzuli gah dünya kədəri ilə yaşayan mütəfəkkir aşıqə, gah da dini ehkamları rədd edən, azadfikirlilik, mənəvi azadlıq tərəfdarı olan filosofa çevrilir, hər iki halda ürfan fəlsəfəsinə malik və qail olan mütəfəkkir şair olaraq qalır.

Zahid, meyi-nabdəndir ikrah gələt.

Sən xah sözüm səhih tut, xah gələt.

Məscidlərə girdigim degil rəğbətdən,

Sərməstligimdən eylərəm rah gələt.

"Bəngü Badə" Füzulinin elm aləmində məlum olan ilk iri həcmli əsəridir. Real həyat hadisələrinin təsiri ilə yazılan, sənətkarın zəmanəsinə kəskin tənqidi münasibətini bildirən bu əsərdə Füzuli satira və yumordan məharətlə istifadə etmişdir. Burda "Don Kixot", "Qarqantua və Pantaqrue", "Qulliverin səyahəti" kimi məşhur əsərlərdə gördüyümüz güclü tənqidi gülüş vardır. Şair güclü yumoristik və satirik imkanlara malik sənətkar kimi feodal orta əsrinin saray əxlaqını, onun hərbculuğunu, şöhrətpərəstliyini, satqınlığını qələmə alır. Dövrünün hakimlərinin insan düşüncəsinə zidd ideallarını məsxərəyə qoyur. Şair kədərini bürüzə versə də, nikbindir, gözəlliyə inanır, şərə gülür.

Poema ilə Füzuli dövrünün elmi müqayisəsi göstərir ki, onun yazılması üçün 1514-cü il Çaldıran müharibəsi və onun nəticələri əsas səbəb və təkan olmuşdur. Ona görə də əsərin 1510-1524-cü illər arasında deyil, 1515-1524-cü illər arasında yazıldığını demək daha ağılabatandır. Poema Şah İsmayıl Xətəiyə ithaf olunmuşdur. Mədh hissəsində Xətəyi padşahlar başından əyağ edən hökmdar kimi təriflənir, mülkünün əbədi olması arzulənir. H. Araslı doğru olaraq Sultan Səlim və Şah İsmayılın yazışmaları ilə Badə və Bəngin müraciətləri arasında ciddi oxşarlıq görür.

"Gürur camın nuş edib" yersiz iddialara düşən, mənasız qırğınlarla səbəb olan hökmdarları tənqid poemanın ideyasını müəyyənləşdirir. Poemanın əsas surətlərindən olan Badə ilk sətirlərdən lovğa, xudbin bir adam kimi diqqəti cəlb edir.

Mənəm hər nə var ona faiq,

Xidməti xəlqdir mənə layiq.

Olamı kimsə göstərə cürət

Mənə endirməyə səri-taət?

deyə öyünür, lovğalanır. Saqi isə "bir əcəb bəzmə uğradığını", orda bir sərhəngin, "sufi rəng bir sərkəşin", söhbəti ürəkaçan, özü xoşxasiyyət, şad olan bir nəfərin də "yeganəlikdən dəm" vurduğunu, "aləmdə hər nə var mənəm", "Xızrdır mənə pir, Ondan aldım dua ilə təkbir" dediyini söyləyir. Bu, Bəngdir. Xudbinlik, qürur bu iki nəfəri üz-üzə gəlməyə, vuruşmağa, bir-birinin ünvanına nalayiq sözlər deməyə gətirib çıxarır. Hər ikisi məclisdə şad ikən qəmli olur. Qəlbini, ruhunu kin-küdurət bürüyür. Poemada yeganəlik iddiasına düşən, özünü hamıdan üstün sayan, hamını özünə xidmətçi görmək istəyən Badə ona tabe olmaq istəməyən bir nəfərin olduğunu eşidən kimi özündən çıxır, qəzəblənir, hətta yaxın adamlarından şübhələnir. Badə dönə-dönə özünü tərifləyir.

Bəng də qürurludur, özünü öyür. Lakın döyüşkən, hücumçu vəziyyətdə deyildir. Əsərdə onun başqasına düşmən münasibət bəsləmək istədiyini, kimisə özünə tabe etmək fikrində olduğunu görmürük. Bəng daha çox mövqeyini qorumaq, kiməsə tabe olmaqdan can qurtarmaq istəyir. Bəngin

özünü təriflərində mənəvi keyfiyyətlər ön plana çəkilir. O, hər şeydən əvvəl özünü şeyx, arif, sufi, elm tərəfdarı kimi tərifləyir.

"Bəngü Badə" sənətkarlıq baxımından Füzulinin ən kamil əsərlərindən biridir. İdeyanın aydın, təsirli poetik ifadəsi üçün şair rəngarəng boyalardan istifadə etmişdir. Əsərdə ciddi bir paralelizm və simmetriya mövcuddur. Badənin məclisi təsvir edilirsə, Bəngin də məclisi göstərilir. Orda Badə qəzəblənir, burda Bəng narahət olur. Badənin üç əsas nədimi vardır: Ərəq, Buzə, Nəbid. Bəngin də nədimlərinin sayı üçdür: Əfyun, Bərş, Məcun. Badə elçisi Buzənin vasitəsilə göndərdiyi sifarişdə iki hekayə danışır, biri ilə özünün üstünlüyünü, digəri ilə düşməninin nalayiq olduğunu sübuta çalışır. Bəng də eyni üsulla iki hekayə danışır, birini özünün xeyrinə, digərini düşməninin zərərinə. Hər iki tərəfin elçiləri xain çıxır və s. Hadisələrin inkişafında yığcamlıq, sürətlik, qanunauyğunluq vardır. Badənin qəzəblənməsi ilə hadisə başlayır, sürətlə inkişaf edərək müharibəyə gətirib çıxarır. Əvvəlcə Bəng üstünlük əldə etsə də, Allahın köməyi ilə Badə qələbə çalır. Badə və Bəngin döyüşünə Allahın cəlb edilməsi özü də mənalıdır.

"Bəngü Badə" tamamilə real, həyati hadisələr üzərində qurulan, ürfani-fəlsəfi düşüncə üçün heç bir əsas verməyən, feodal idarə üsulunu, içkinin və bəngin zərərinə tənqid edən ifşa və tərbiyə edən bir əsərdir. Gülüşlə kədər, tənqidlə nəsihət burda maraqlı şəkildə birləşmişdir. "Bəngü Badə" Azərbaycan ədəbiyyatında ilk ən güclü kamil alleqorik poemadır.

"Leyli və Məcnun" Füzulinin zəngin ədəbi irsi içərisində ən əhəmiyyətli yer tutan bir əsərdir. Dərin lirizm, ictimai-fəlsəfi məzmun, qeyri-adi, əlvan sənətkarlıq bu poemanı dünya ədəbiyyatının ən mühüm əsərlərindən biri kimi qiymətləndirməyə haqq qazandırır. Klassik Şərq poeziyasının müxtəlif janrlarında qələmini sınayan şairin dühasının çoxcəhətliliyi burada əzəmətli bir vəhdət halında təzahür etmişdir. Füzuli "Leyli və Məcnun"u sənətkarlığının ən kamil dövründə, həyata və insana münasibətinin büllurlaşdığı bir zamanda, özünün dəqiq qeyd etdiyi kimi, 1537-ci ildə (hicri qəməri tarixlə 943-cü ildə) yazmış, Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etmişdir. Əsərin yazılmasını türk ziyalıları - "Rum zərifləri" xahiş edirlər.

Poemanın başlanğıcında "Nəşəti-hüsnü eşqə təsir qılan" eşq ilə binayı-kövnü təmir qılan, Leyli səri-zülfünü girehgir qılan, Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan" Allahdan xahiş edir ki, ümid gecəsini gündüz eyləsin, bəxtini öz köməyi ilə qələbəyə çatdırsın, sözlərini Leyli kimi ürək açan, nəzmini Məcnun kimi ürək yandıran eləsin. Poemanın fəlsəfi özülünü izah edən ikinci rübai daha maraqlıdır. Həqiqəti məcaz yolu ilə axtarmaq, əfsanəni bəhanə edib sirr söyləmək, Leylini səbəb edib onu vəsf etmək, Məcnun dili ilə yalvarışlarını bildirmək - poemanın qarşısına qoyulan məqsəd budur. Başqa sözlə, şair "Leyli və Məcnun" əfsanəsi ilə sufi-panteist məhəbbəti tərənnüm edəcəyini bildirir.

Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcaz,

Əfsanə bəhanəsilə ərz etsəm raz.

Leyli səbəbilə vəsfin etsəm ağaz,

Məcnun dili ilə etsəm izhari-niyaz.

"Leyli və Məcnun" orta əsrin insanı mənən əsarətdə saxlayan qanunlarına qarşı müdrik filosof və insan şairin qəlb üsyanıdır. "Leyli və Məcnun" poemasının əsasını iki ideologiyanın üz-üzə gəlib toqquşması təşkil edir. Hakim feodal ideologiyası ilə onun içərisində yaranan yeni humanist ideologiya üzbəüz gələrək ölüm-dirim mübarizəsinə girir. Hər iki tərəf istədiyinə nail olmur, hər iki tərəf faciəli şəkildə məhv olur, lakin mövqeyini tərk etmir, ölür, lakin dönmür. İki ideologiyanın üz-üzə gəlməsinə səbəb məhəbbətdir, məhəbbətə münasibətdir. Məhz məhəbbətə münasibət orta əsr feodal ideologiyası

ilə yeni İntibah ideallarının toqquşmasına səbəb olur. İki varlı qəbilə başçısının uşağı məktəbdə oxuyarkən bir-birini sevir. Qeys Leyliyə, Leyli Qeysə aşıq olur.

Faş oldu bu macəra cəhanə
Kim, Qeys oluban əsiri-Leyli,
Leyli dəxi salmış ona meyli.

Məcnun "Leyli və Məcnun"un mərkəzi surətidir. Əsərdə o, idealı və idealın faciəsini, bu faciənin səbəblərini əks etdirir. Yeni idealın köhnə qayda-qanunlarla, feodal baxışları ilə qətiyyənlə uyuşa, yola gedə bilmədiyini bu surət aydınlaşdırır. Məcnun surətində bütöv bir dövrün İntibah ideyaları əks olunduğundan o, özü də İntibah dövrünün humanist ziyalılarının ümumiləşdirilməsi, poetik ifadəsidir.

Məcnun eşqini əbədi meyr, əzəli dərd adlandırır, cigəri yanmaqla sevindiğini bildirir, ondan bu yanğını uzaq etmək istəyənləri ona zülm edənlər sayır. Məcnun atasının yanına düşüb pirlərə, ocaqlara, Kəbəyə gedəndə də bunu bilirdi. Zahirə itaət göstərsə də mənən ruhən "sağalmaz" olduğuna inanırdı. Onun böyüklüyü, əzəməti də sağalmazlığındadır. Orta əsrin qanun qulu olan adamlarından birinə çevrilə bilməməsindədir. Od olub yana və yandıra bilməsindədir. "Od yandıra bilməyə bilərmə?" Kəbədə həcərül-əsvədin qarşısında Məcnunun zəmanəsinə güzəştə getmədiyini, əslinə sadiq olduğu bir daha aşkar olur. Atasının və qeyri-insani zəmanəsinin istəklərinə zidd olaraq

Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına mənə,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda mənə

deyə haray qoparır.

Qadın azadlığı, qadın hüququnun müdafiəsi də əsərdə əsas yer tutur. Bu məsələ qabaqcıl şəxsiyyətin taleyindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onunla vəhdətdə həll edilir. Əslində qabaqcıl humanist şəxsiyyətlə mürtəce cəmiyyətin toqquşması bu məsələ üzərində baş verir. Mövcud cəmiyyətin qanunları qadına həqarətlə baxır və ona heç bir hüquq vermir. Onunla istədiyi kimi davranır, həya, abır, ismət, namus pərdəsi altında onu qula, əşyaya, heyvana çevirir, satır, ərə verir, alır, öldürür, ancaq heç vaxt onunla hesablaşmır, istəyini, arzusunu nəzərə almır. Əgər qadın cəsərət edib ürəyindəki bir sözü, arzunu bildirsə, namussuzluq damğası basaraq onu məhv edir. Poemanın qadın qəhrəmanı Leylinin simasında bütün bu dəhşətlər əks olunmuşdur.

Xəzinə kimi hasara girib nəsihətdən ayağına zəncir vuran Leyli özünü gah cilovu özgəsinin əlində olan dəvəyə oxşadır.

Mən kimi yox əldə ixtiyarın,
Bir özgə əlindədir məharın

deyərək hüquqsuzluğundan şikayətlənir. Məcnuna göndərdiyi bir sifarişdə Leyli hüquqsuzluğunu daha aydın ifadə edir, özünü başqaları tərəfindən alınmış-satılan bir əşyaya bənzədir. Orta əsrlərdə qadının hüquqsuzluğunu, qul, əşya kimi alınmış-satıldığını bütün aydınlığı və dəhşəti ilə söyləyir.

Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki mənə məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı.
Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım.

Məcnunun xoşbəxtliyi qarşısında duran maneələr orta əsrlərdə dəqiq məlum olmadığından, hətta dövrün ən qabaqcıl ziyalıları bunun kökünü, səbəbini dumanlı şəkildə dərk etdiyindən Füzulinin qəhrəmanı da bunu "hökm-təqdir" kimi şərh edir. Füzuli inandırmaq istəyir ki, bu "hökm-təqdiri" heç bir tədbirlə, hətta qılıncla da dəyişdirmək olmaz.

Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması forma və məzmun baxımından epoxal bir əsərdir. Nizaminin "Leyli və Məcnun"u ilə bərabər bu mövzuda yazılmış əsərlər içərisində müstəsna yer tutan Füzuli poemasının Azərbaycan dilində yazılan əsərlər arasında bərabəri yoxdur.

Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində müxtəlif nəsr əsərləri də yazmışdır. Azərbaycanca yazdığı nəsr əsərləri məktublardan və ayrı-ayrı əsərlərinə yazdığı irili-xırdalı müqəddimələrdən ibarətdir. Şairin Azərbaycan "Divanı"nın, "Leyli və Məcnun"un, qəsidələr divanının, tərcümələrinin müqəddimələri buna misal ola bilər. Qazi Ələddinə, Əhməd bəyə, Bəyazid Çələbiyə, Nişançı paşaya, Ayas paşaya yazdığı məktublar Füzulinin ana dilində yazdığı nəsr əsərlərinin ən yaxşı nümunələridir.

Füzulinin məktubları içərisində Nişançı paşaya yazdığı məktub bədii cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. "Şikayətnamə" adı ilə məşhur olan bu məktub dərin ifşaedici məzmunu, yüksək poetik keyfiyyətləri ilə seçilir. Əsər avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Füzuliyə ovqaf idarəsindən ayda doqquz ağca verilməsi haqqında Sultan Süleyman Qanuni tərəfindən bir barat təqdim olunur. Bu baratın alınmasında, yazılmasında, görünür ki, şairlərə yaxşı münasibətdə olan Nişançı paşa da mühüm rol oynamışdır. Füzuli bu baratdan faydalana bilməmiş, ovqaf idarəsindən müəyyən olunan məbləği ala bilməmişdir. Üstəlik, ovqaf idarəsində namübarək üzlər görüb namülayim sözlər eşidərək ruhən, qəlbən inciyir. Dövrünün heç bir hadisəsinə laqeyd qala bilməyən şair bu hadisəni də əks-sədasız qoymur. Sultan Süleymanın ölkəsindəki rüşvətxorluğu, süründürməçiliyi, acgözlüyü bütün kəskinliyi ilə satirik bir üslubla tənqid etmişdir. Əsərdə şairin Türkiyə dövlət idarələrindəki eybəcərliklərə münasibəti çox halda sarkazm şəkildə ifadə olunur. İlk sətirlərdən sona qədər sənətkar müxtəlif üsullardan istifadə edir, gülür, istehza edir, meydan oxuyur, lənət yağdırır. Məktuba əlavə etdiyi şeir parçalarında münasibətini bir qədər də aydınlaşdırır. Qənaət küncündə sakin olan şairdə dövlət sevdası yaranır, ulu qüdrətli olmaq, padşahdan lütf görmək istəyir. Şair bu arzusuna gülərək yazır:

Bilmədim ki, şikəstəhal oluram,
Həsəd əhlinə payimal oluram.
Təmə əşrarə xadim olmaq imiş,
Süfəhayə mülazim olmaq imiş.

"Şikayətnamə" satirik nəsrin ilk parlaq nümunəsidir. Əsər qafiyəli nəsrə, rəngarəng bir dillə yazılmışdır. Müəyyən yerlərdə bədiiyi gücləndirmək, fikrin təsirini artırmaq üçün şeir parçalarından istifadə olunmuşdur. Füzuli ana dilində yazdığı nəsr əsərləri ilə də ustad olduğunu göstərmişdir.

Füzulinin "Hədiqətüs-şüada" əsəri onun dini düşüncə, iman və əqidə duyğularının bədii əksi kimi çox səciyyəvi bir əsərdir. Şair belə bir əsər yazmağa milli-dini borcu kimi baxmış və bunu özünəməxsus şəkildə əsaslandırmışdır. "Bütün çağlarda məclis və yığıncaqlarda Kərbəla vəqəsi və şəhidlərin müsibəti ərəbin şərəfli adamları və əcəmin böyükləri tərəfindən söylənilir. Ancaq aləmin tərkibi və bəşəriyyətin böyük bir hissəsi olan türklər kitabların səhifələrinin artıq sətirləri kimi məclislər səfindən kənarda qalıb həqiqətlərin idrakından faydalanmaqdan məhrum qalırdılar. Bu səbəbdən matəm macərəsi işarə ilə mən zəlilə hücum etdi və əli ilə yaxamdan tutaraq dedi ki, Kərbəla şahının nemətinin süfrəsində böyüyən vurğun Füzuli! Nola ki, yeni tərzdə yaradan olasan və comərdlik tutub türkcə bir məqtəl yaradasan ki, fəsihlər (gözəl danışanlar) türk dilində dinləyərək fayda tapalar və məzmunu anlayaraq ərəb və əcəm dillərinə möhtac olmayalar".

Bu mövzunu qələmə almağı şərəf işi sayan Füzuli Kərbəla vəqifəsinin doğma dildə söyləmə və yazıya alınmasındakı çətinliklərdən də danışır, türk dilində nəsr əsəri yaratmağı hünər hesab edir.

Füzuli ana dilində nəzmi-nazik yaratmaq üçün müxtəlif janrlarda nəzmlə və nəslə üç dildə yazdığı əsərlərlə kifayətlənməmişdir. Ədəbiyyat tarixini tərcümələrlə də zənginləşdirmişdir. Dahi sənətkarın hələlik bir tərcüməsi məlumdur: "Hədisi-ərbəin tərcüməsi". Bu tərcümənin meydana çıxması onun dini idarələrdə qulluq etməsi ilə əlaqələndirilir. Mənsub olduğu xalqın nümayəndələrini dini ədəbiyyatın nümunələri ilə də təmin etməyə çalışan şair bu işə girişmişdir. Şairin tərcümə etdiyi əsər XV əsr fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin nəzmə çəkdiyi qırx hədisdir. Daha çox Şərq xalqlarının insan və dünya haqqındakı düşüncələrini əks etdirən bu hədislər din xadimləri tərəfindən Məhəmməd peyğəmbərə aid edilmişdir. İnsan haqqında humanist düşüncələri əks etdirən bu hədislər kimin tərəfindən yaradılmasından, kimə aid olmasından asılı olmayaraq Şərqin bir çox ziyalılarını maraqlandırmışdır. O cümlədən, Əbdürrəhman Cami hədislərdən 40-nı farsca nəzmə çəkmişdir. Bu hədislər, xüsusən Caminin nəzmə çəkdiyi Füzulinin də marağına səbəb olmuş və onları 40 qitə şəklində Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Füzuli onları hamının istifadəsi, fayda əldə etməsi üçün Azərbaycan dilinə çevirdiyini göstərərək yazır: "Əmma bəd bu, qırx hədisi-mötəbərdir, bəlkə qırx danə gövhərdir ki, ustadi-girami Mövlana Əbdürrəhman Cami əleyhərrəmə intixab edib, farsı mürtəcem etmiş... Ümum feyz üçün tərcümeyi-türki olunur". Yüksək mənəvi aləmə malik olmaq, başqalarına yardım etmək, anaların hörmətini saxlamaq, dostluğa, sədaqətə çağırmaq bu hədislərin əsas mövzusunun təşkilidir.

Analar hörmətin tutun ki, müdam

Qabili-rəhməti-ilah olasız.

İstən onlar ayağı altında

Gər dilərsiz ki, cənnəti bulasız.

Füzuli anadilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin, daha doğrusu, İntibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Füzulidən bəhs edən əksər tədqiqatçılar, tarixçi və təzkirəçilər onu bütün türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim etmişlər.

